

Мури Печерського монастиря XII ст.

Сергій Тараненко, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

Series Byzantina, 9, 2022

Писемні джерела про муровану стіну Печерського монастиря поодинокі та лаконічні. Уперше кам'яні фортифікаційні монастирські споруди згадуються в «Посланих некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме». Авторство приписують Кирилові Туровському, а адресата твору зазвичай ототожнюють з настоятелем обителі, архімандритом Васи́лієм, обраним на цю посаду в 1182 р.: «тобою же не точию церковъ бо содела, но и стены каменья около святаы лавры созда». Інформація про існування мурів ґрунтується також на свідченнях у «Синописі» Інокентія Гізеля (1674 р.): «Сам монастир навколо кам'яними стінами був обведений на два стрільбища». Повідомлення важливе як доказ того, що кам'яна стіна дійсно існувала і через кілька століть після її знищення про неї лишилася згадка.

1. Фото з розкопок В. Богусевича 1951 р. у Митрополичому саду

Вперше мури Печерського монастиря археологічно зафіксовані В. Богусевичем у 1951 р. на території сучасного Митрополичого саду Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (рис. 1). Фрагменти цієї стіни також досліджували у 1991–1992 рр. (В. Харламов) та 2007 р. (С. Балакін) на інших ділянках Верхньої лаври. Розкопки мали науково-рятувальний характер та проводилися невеликою площею.

2. Розкопки С. Тараненка у Митрополичому саду 2018 р. Розвідкове ручне буріння зі студентами Київського університету імені Бориса Грінченка

У 2018 р. (С. Тараненко) дослідження монастирських мурів було проведене з метою верифікації матеріалів В. Богусевича та виявлення нових ділянок монументальної конструкції княжої доби. Розкопкам передувало розвідувальне ручне буріння (27 свердловин) (рис. 2). За його результатами були закладені шість траншей. У двох траншеях (траншеї 2, 5) на місці розкопів В. Богусевича повторно та у трьох траншеях поруч вперше (траншеї 3, 4, 5) (рис. 3) виявлено залишки монументальної конструкції давньоруського часу – фундаменти різного ступеню збереженості, напівзруйновані фрагменти фундаментного майданчика і стіни.

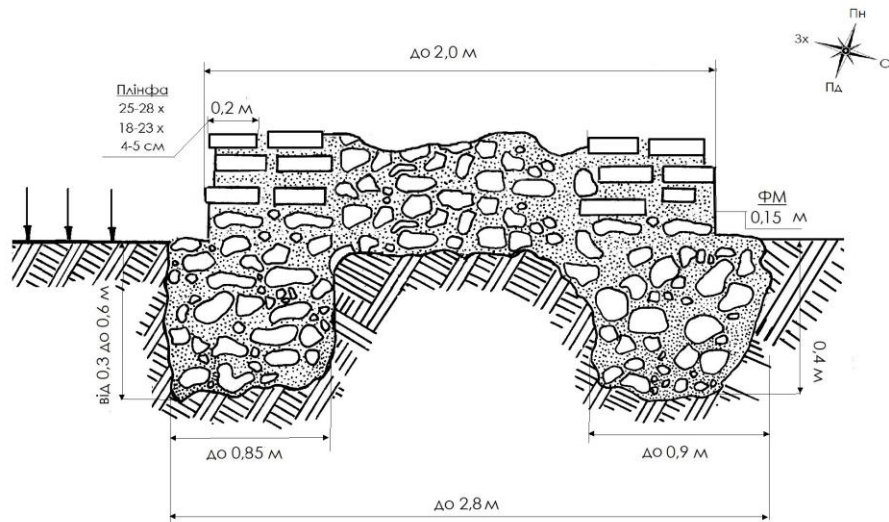

3. Траншея № 3

Фундамент складався з двох паралельно розміщених ровів. Глибина їх коливається від 0,3 до 0,6 м, ширина – близько 0,9 м. Таким чином, загальна ширина фундаментів фортифікаційної стіни монастиря була до 2,8 м (рис. 4). Рови, крім нечисленних фрагментів плінфи, забутовано камінням. За визначенням доктора геологічних наук, професора В. Нестеровського, воно складалося з осадових, метаморфічних та магматичних (граніти) порід. Каміні в більшості мають гострокутну форму, що свідчить про їх механічну обробку перед укладкою в рови. Їх розміщали максимально впритул один до одного для забезпечення щільності заповнення фундаментного рову. Каміні були не промазані розчином, а нібито пролиті ним, що забезпечувало певну монолітність конструкції але, вочевидь, не повністю. Напевно досвід давніх будівельників підказував, що маса самої стіни, яка буде спиратися на таку

фундаментну групу, створить достатню безпеку для мурів. Аналіз джерел кам'яної сировини, свідчить про те, що її походження місцеве, із максимальним віддаленням місць збору до 100 км від Києва. Можливо каміння доставляли із сіл, які належали Печерському монастирю.

4. Мури Печерського монастиря за матеріалами розкопок В. Богусевича 1951 р. та С. Тараненка 2018 р. (реконструкція С. Тараненка)

Верхня частина фундаментів являє собою вирівняний майданчик, складений з фрагментів плінфи, залитих білим вапняним розчином та, у меншій мірі, рожевим вапняно-цементним розчином. Його потужність – до 0,15 м. Фундаментний майданчик був основою для зведення наземної частини муру, яка у 2018 р. зафіксована тільки в одному випадку у вигляді ряду з двох плінф (траншея 4). Це підтверджує думку В. Богусевича щодо її конструкції – по боках вона складалася з двох фасадних рядів плінфи, а простір між ними був забутований сумішшю вапняного розчину та фрагментів плінфи вторинного використання. Отримані матеріали дозволяють реконструювати ширину наземної частини стіни до 2 м.

У ході дослідження опрацьовано 1 178 фрагментів давньоруських будівельних матеріалів. З них 283 фрагменти плінфи in-situ. Їхній морфологічний аналіз виявив, що для забутовки внутрішнього простору верхньої частини стіни і для створення вапняно-

цем'яноквого розчину використали будівельні матеріали, які залишилися після зведення більш ранніх монументальних споруд Києво-Печерського монастиря (XI–XII ст.). Для фасадних частин стіни з обох боків, можливо, спеціально виготовляли малоформатну плінфу розмірами 26–28 × 18–21 × 4–4,5 см. Такий формат плінфи можна датувати кінцем XII – початком XIII ст.

Проведене на розкопі у 2018 р. додаткове геоморфологічне дослідження дозволило частково реконструювати інженерно-будівельну підготовку перед будівництвом мурів принаймні на ділянці Митрополичого саду. За версією кандидата географічних наук С. Романчука, зафіксований яр з південного боку «Мазепиних» мурів, який, вочевидь, існував і в давньоруський період, суттєво вплинув на ландшафт цієї ділянки. Перші будівничі бачили досить хвилясту і порізану поверхню через відгалуження великого яру, і тому на підготовчому етапі вони засипали улоговини по трасі стіни та впорядкували рови під фундамент. Однак свіжий насип не підходить як основа для фундаменту. Для цього повинна відбутися усадка. Природним чином це відбувається не один рік. Ущільнювати насип можна пошарово у процесі насипання із застосуванням трамбування. Сліди такої технології виявлені під час дослідження фрагментів фундаментів. Зокрема, у траншеї 3 під фундаментом виявлено дуже щільну підсипку штучного походження із суглинку з домішкою піску і органіки. Як додатковий доказ штучного вирівнювання території під будівництво, можемо зазначити, що на ділянці довжиною всього 15 м рівень материка знижувався на понад 0,6 м у південний бік (розміщення яру).

Муровані фортифікаційні стіни відомі за археологічними джерелами і в інших містах Київської Русі. Виявлено їх не багато і різняться вони, по-перше, своїми функціями, а саме, які об'єкти вони захищали або позначали їх кордони. У Києві та Переяславі мури огороджували митрополичий та єпископський двори, у Старій Ладозі та Ізборську – фортеці, у Володимирі на Клязьмі захищали городище. По-друге, конструкції стін та фундаментів відрізнялися будівельними матеріалами і технологією виконання. А можливо, як не дивно, фортифікаційні стіни відрізнялися й соціальним рівнем. На нашу думку, будівництво мурів Печерського монастиря виходило за рамки виключно фортифікації, а мало й символічно-правове значення. Вони мусили підкреслити його заможність, і, напевно, статус передусім у Києві перед князівською владою. Практика «показового» будівництва достатньо відома у середньовічних містах.

По закінченню археологічних досліджень була проведена тимчасова консервація виявлених решток монументальної фортифікаційної споруди в траншеях. Проведені

консерваційні заходи дозволяють бути впевненими, що досліджені рештки лаврських мурів будуть збережені до повторного відкриття з метою музеєфікації цього археологічного об'єкту урамках Археологічного парку Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Безумовно, археологічне відкриття більшої ділянки стіни може дати нові матеріали, що дозволять уточнити час початку будівництва, визначити періоди ремонтних робіт або окремих етапів будівництва і, звичайно, загибелі мурів Печерського монастиря. Така можливість існує, територія Митрополичого саду дозволяє відкрити ділянку понад 20 м, але для цього повинно бути вирішене питання музеєфікації відкритих конструкцій ще перед початком археологічних досліджень.

Література

Жиленко, І. В. Синопис Київський. *Лаврський альманах*. 6, спецвипуск 2. Київ: ВПОЛ 2002.

Тараненко, С. Кабанець, Є. Датування мурів Печерського монастиря: аналіз та критика джерельної бази. *Український історичний журнал*, 3, 2019. с. 93-107.

Тараненко, Сергей. Каменные стены Печерского монастыря XII в. *Revista Arheologica*. Volume XVII, nr. 2 / Volumul XVII, nr. 2 / Tom XVI, nr. 2, 2021. pp. 87-106.